

HÂL EKLERİ KALIPLAŞMALARI VE SEBEPLERİ ÜZERİNDE BİR DEĞERLENDİRME*

Nevzat ÖZKAN**

An analysis of the coalescence of the case suffixes and their determining causes

This work analyzes predominantly the coalescence of case suffixes and its functions in Turkish. The data are drawn from the grammar books on the Western Turkish, and sometimes these data are compared with their counterparts in other Turkish dialects.

Keywords : Turkish grammar, coalescence of suffixes, case suffixes, suffixation.

Türkçenin yapı özelliklerinden en başta geleni, yapım ve çekim ekleri arasındaki görev bölümü ve kelime kök ve gövdelerine geliş sıralarındaki düzendir. Çekim eklerinden olan hâl ekleri, bu genel kanuna bağlı olarak isme gelen, isimle isim ve isimle fiil arasında şekil ve anlam ilişkileri kuran eklerdir; yani hâl ekleri yeni bir kelime türetmezler; kelimenin anlamında bir değişiklik yapmazlar; kelime kök ve gövdelerine yapım eklerinden sonra gelirler. Bu genel kurallar büyük ölçüde işlemekle beraber zaman zaman değişik sebeplere bağlı olarak hâl eklerinin bir yapım eki gibi işlediği, yani kelime kök ve gövdelerinin anlamını değiştirdiği, kelimeye yapım eklerinden önce eklendiği de olur.

Çekim eklerinin zaman zaman da olsa yapım eki gibi işlem görmesi, bir istisna olarak görülmüş¹; söz gelimi +DA hâl ekinin üzerine +*lik* yapım ekinin geli-

---

* 15-19 Eylül 1997 tarihinde İstanbul'da yapılan IX. Millî Türkoloji Kongresi'nde bildiri olarak sunulmuştur.

** Doç. Dr., Erciyes-üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Blümü.

1 Louis Bazin, "Türk Dillerinin Müşterek Tarafları ve Temayülleri", *Tarihî Turk Siveleri*, (çev. M. Akalın), Ankara, 1979, s. 23.

şi +*DAI*Ik şeklinde birleşik bir yapım ekinin ortaya çıkmasıyla açıklanmış² veya +*Ik* ekinin bir özelliği olarak ele alınmıştır³. Bir diğer görüş ise çekim eklerinin bazen bir yapım unsuru olarak bir kısım kelimelerde kullanıldığı⁴ veya bu tür kelimelerde kullanılan çekim eklerinin bir yapım eki hâline geldiği yolun-dadır⁵.

Zeynep Korkmaz, bir bütün olarak ele alıp örnekleriyle incelediği kalıplaşma olayını, bazı çekim eklerinin görevlerinin verdiği imkânlarla ortaya çıkan, türetme ve birleştirme yanında Türk dilinin kelime hazinesini zenginleştiren üçüncü bir yol olarak ele almaktadır. Ancak kalıplaşmada türetme ve birleştir-medem farklı olarak ekin yapısından ve görevinden beklenen kurallı bir birleşme yerine, özel ve o kelimeye has bir kaynaşma vardır. Kalıplaşma, kelimenin cümle içindeki değişik kullanılışları ile ilgili bir anlam kaymasının sonucudur ve şekil bilgisi ile anlam bilgisini kaynaştıran bir dil olayıdır. Ayrıca türetme gibi dışarıdan müdahale ile olmaz, kendi kendine oluşur⁶.

Türkçenin ilk yazılı belgeleri olan Göktürk ve Uygur sahası eserlerinde bilhassa zamirlere gelen hâl eklerinin katmerli çekimlerinin bulunduğu, yani bir hâl ekinin üzerine, zamir ile kalıplaşması sonucu, bir başka hâl ekinin getirildiği görülmektedir. Bu katmerli çekim *meniñniñ, biznini, mintede, sintede, antada* şeklinde aynı cinsten iki hâl ekinin art arda gelmesi şeklinde olduğu gibi; *menimni, meniñde, meniñdin, meniñçe, seniñni, seniñde, seniñçe, minitin, anıça, biznide, biznidin, sendenniñ, antaça, ançaka, ançata* şeklinde birbirinden farklı hâl eklerinin üst üste gelmesiyle de yapılabilmektedir. Bu örnekler yanında *muntır+tın, muntır+an andır+dın, antır+an* şeklinde Moğolcalanmış bir yönelme-bulunma hâlinden türe-tilmiş şekiller de vardır⁷. Bu çekim şekli Göktürk ve Uygur sahası dışında Karahanlı sahasında Kutadgu Bilig'de, Kıpçak sahasında Kutb'un Hüsrev ü Şirin yazmasına eklenen bir manzumede iki örnekte, Çağatay sahasında *meniñçe, seniñçe* örneklerinde, Çağdaş Uygur Türkçesinde şahıs ve işaret zamirlerinde *meniñga, meniñde, meniñdin, seninga, seniñdin, bunuñga, bunuñda, şunuñga* şekillerinde yaygın olarak görülür. Ancak Divanü Lügatit-Türk'te, Harezmi sahasında Mukaddimetü'l-Edeb ve Nehcü'l-Feradis'te, Codex Cumanicus'ta ve Batı Türkçesinin şiveleri olan Azerbaycan, Türkiye ve Türkmen Türkçelerinde görülmez. Moğolcadaki zamirlere has katmerli çekim özelliklerinin, Türkçe ile Moğolcanın müşterek sınırı ve toprağının olduğu devrelerde, Türkçede de görülmesinden ve o coğrafyadan ayrılan Türk boylarının dillerinde bu özelliğin ya hiç

2 Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, 1980, s. 156.

3 A.N. Kononov, *Grammatika Turetskogo Yazıka*, İstanbul, 1995, s. 69.

4 Kaya Bilgegil, *Türkçe Dilbilgisi*, İstanbul, 1984, s. 175.

5 Kemal Demiray, *Temel Dilbilgisi*, İstanbul, 1967, s. 146.

6 Zeynep Korkmaz, *Türkçede Eklerin Kullanılış Sekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, Ankara, 1994, s. 1-3.

7 Annemarie von Gabain, "Eski Türkçe", *Tarihî Türk Şiveleri*, Ankara, 1979, s. 51.

bulunmamasından veya çok az bulunmasından dolayı bu gramer kullanımının "mongolizm" sayılabileceği sonucuna varılmıştır⁸.

Şahıs zamirlerinde görülen iki hâl ekinin üst üste gelmesi, Türk dilinin çağdaş kollarından özbek Türkçesinde diğer hâl ekleri üzerine "+e kadar" anlamında eşitlik hâli eki +ÇA gelmesi şeklinde *özgeçe* "başkaca", *tört küngeçe* "dört güne kadar", *bir şahargaça bardı* "bir şehre kadar vardı", *yarım küngeçe* "öğleye kadar" gibi örneklerde devam etmektedir⁹. Anadolu ağızlarında da, zaman bildiren kelimelere +A yönelme hâli eki üzerine +CA eşitlik eki getirilmesi şeklinde bu gramer özelliği görülmektedir: *şimdiyece* (Sivas, Tokat) *o zamanaca* (Kayseri), *bu vahtaca* (Kırşehir) *aşşamaca* (Malatya) *Åşamaca* (Yozgat) vb.¹⁰.

Göktürk metinlerinde yaygın olarak kullanılan +kA yönelme hâli eki yanında *biri+y+e* "güneyde", *yırı+y+a* "kuzeyde", *kurı+y+a* "batıda", *üz+e* "yukarıda" kelimelerinde seyrek olarak kullanılan ve zarf yapan +A eki, Uygur Türkçesinde *kün kün+i+n+e* "her gün", Eski Anadolu Türkçesinde *düne* "dün"< *tün+e gün*, Çağatay Türkçesinde *ertesige* "yarın, ertesi gün", *kişeside* "akşamleyin", *yazığa* "baharın", *kışına* "kışın", Osmanlı Türkçesinde *günü gününe* "her gün, tam gününde", Ettuhfetü'z-zekiyye'de *tüne* "dün", Karay Türkçesinde *tæna, tæna gün, tüne gün* "gün", örneklerinde +GA yönelme hâli ekiyle birleşerek devam etmiştir. Aynı kullanılış, çağdaş lehçe ve şivelerden Kazak Türkçesinde *keske*, Kırgız Türkçesinde *keçke*, Batı Sibiryaya Tatar Türkçesinde *kitske* "akşamleyin", Türkiye Türkçesinde *sabaha gelirim, akşama yazarım, seneye buluşuruz* örneklerinde görüldüğü gibi günümüze kadar gelmiştir. Bu şekilde devam edip gelen yönelme ekinin zarf yapma temayülü de, zamirlerdeki katmerli çekim gibi, Moğolcada bulunan +a isimden zarf yapma eki sebebiyle Türk-Moğol dil yakınlığının bir uzantısı olarak görülmektedir¹¹.

Hâl ekleri arasında en fazla kalıplaşma temayülü gösteren +CA ekindeki ilk kalıplaşma örneklerinin zamirlerin kelime yapımına yatkın olmaması sebebiyle önce zamirlerde ve oldukça eski bir devirde başlamış olduğu tahmin edilmektedir. Aynı şekilde bu gün artık bir yapım eki hüviyetine bürünen +CA ekinin eşitlik hâli

8 Osman Fikri Sertkaya, "Zamirlerde Katmerli Çekim Üzerine", *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992*, TDK yay. 632, Ankara, 1996, s. 18-37.

9 Janos Eckmann, "Çağatayca", *Tarihî Türk Şiveleri*, Ankara, 1979, s. 244.

10 Zeynep Korkmaz, "Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek ile Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme", *Türk Dili üzerine Araştırmalar I*, TDK yay. 629, Ankara, 1995, s. 29.

11 Zeynep Korkmaz, "Türkçe ile Moğolca Arasında Ortaklaşan Unsurlar ve Moğolcanın Türk Dili Araştırmalarındaki Yeri", *Türk Dili üzerine Araştırmalar II*, TDK yay. 629, Ankara 1995, s. 383-384.

eki +CA ile aynı olduğu ve çekim ekinden yapım ekine geçişin bir örneğini teşkil ettiği belirtilmektedir.¹²

Bu görüş ve değerlendirmelerden hâl eklerindeki kalıplaşma temayülünün Moğolcanın etkisiyle veya Türk-Moğol dil yakınlığı sebebiyle, büyük ihtimalle zamirlerde ve +CA eşitlik hâli ekinde başladığı ve daha sonra diğer kelimelere ve hâl eklerine yayıldığı sonucu çıkarılabilir.

Bu açıklamalardan sonra hâl ekleri kalıplaşmalarını hâl kategorilerine göre değerlendirelim:

1) İlgi hâli eki:

İsmi isme bağlayan ilgi hâli ekleri kalıplaşma eğilimi göstermemektedir.

2) Yükleme hâli eki:

Ekli ve eksiz olarak ismi fiile bağlayan yükleme hâlinin Türk dilinin tarihî seyri içinde bir kaç değişik kullanılışı ve ayrı ayrı ekleri olmasına rağmen kalıplaşma eğilimi bulunmamaktadır.

3) Yönelme hâli eki:

Eski Türkçede yönelme hâli ekinin ilk kalıplaşma örnekleri; *başka*, "başka", *özge* "başka", *ürke* "daima", (ür "uzun müddet")¹³ kelimelerinde görülmektedir. *başka* ve *özge* aynı anlamda çağdaş Türk lehçe ve şivelerinde de büyük ölçüde devam etmektedir.¹⁴

Kıpçak Türkçesinde görülen yönelme hâli eki kalıplaşmasına ait *birge* "birlikte, beraber"¹⁵ ve *tizge* "çorap bağı"¹⁶ örneklerinden ilki olan *birge* Kıpçak grubu şivelerinden Tatar ve Başkurt Türkçesinde *berge/birge* "birlikte" ve *bergelep/birgelep* "beraberce"¹⁷ şekillerinde, Karaçay¹⁸ Kazak, Kırgız Türkçelerinde ve Doğu Türkçesinin temsilcileri olan Özbek¹⁹ ve Uygur²⁰ Türkçelerinde *birge* şeklinde yaşamaktadır. Aynı kelime Oğuz grubu şivelerinden Azerbaycan Türkçesinde *birge* (zf.) "birlikte, beraber", *birgelik* (is.) "işte,

12 Zeynep Korkmaz, "Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek ile Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme", s. 71-73.

13 Annemarie von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (çev. M. Akalın), Ankara, 1988, s. 45.

14 A. Bican Ercilasun vd., *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, KB yay., Ankara, 1991, s. 52-53.

15 K. Gronbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, (çev. K. Aytaç), Ankara, 1992, s. 32.

16 Annemarie von Gabain, "Codex Cumanicus'un Dili", *Tarihî Türk Şiveleri*, Ankara, 1979, s. 90.

17 Nicholas Poppe, *Bashkir Manual*, USA, 1962, s. 143.

18 Wilhelm Prhle, *Karaçay Lehçesi Sözlüğü*, (çev. K. Aytaç), Ankara, 1991, s. 13.

19 A. Bican Ercilasun v.d., a.g.e, s. 62-63.

20 Emir Necipoviç Necip, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (çev. İ. Kurban), Ankara, 1995, s. 1995, s. 44.

düşüncede, fikirde vs.de aynı şeyleri hissetme, hem fikir olma durumu, müştereklik, iş birliği", *birge yaşayış* (is.) "bir yerde yaşama, sosyal muhit"²¹ şekillerinde kullanılmaktadır.

Hâl eki kalıplaşmalarında en çok dikkati çeken hususlardan biri +IIk ekinin hâl ekinden sonra gelmesidir. Bunun Türkiye Türkçesindeki bir örneği *üstelik* kelimesidir. Bu kelimenin Türkçe sözlükte iki ayrı kullanılışı verilmektedir: is. 1. üste verilen şey: "Saatimi bu kalemlle değiştirdim, bin lira da üstelik aldım" 2. zf. Ayrıca, bir de, bundan başka: "Üstelik bu sene dimağında büyük bir yorgunluk duyuyorum" (A.Ş. Hisar). Bu kelime *üste vermek* "birşeyi başka bir şeyle değiştirirken fazladan vermek" ve *üste vurmak* "fiyatını artırmak, eklemek, katmak" birleşik fiillerinde isim unsuru olarak bulunmaktadır..Ayrıca bu kelimenin *üste* "fazladan vermek, caba" şeklinde isim olarak kullanılışı da bulunmaktadır. Bu örneklerden hareketle +IIk ekinin, hâl ekiyle bir fiile bağlanmış bir isme, fiilin değişik sebeplerle zaman içinde düşürülmesi sonucu, mastar anlamı katmak üzere geldiğini düşünebiliriz. Zira +IIk eki, *gelmeklik*, *almaklık* örneklerinde görüldüğü gibi mastar eki üzerine bu ekin fonksiyonunu kuvvetlendirmek üzere gelebilmektedir.

üste kelimesi, fiille birlikte kullanılan bir isim unsuru iken fiilin düşürülmesi sonucu bağımsız bir kelime hâline geldiği ve geniş bir anlam zenginliği kazandığı için bünyesindeki +A hâl eki bir yapım eki gibi değerlendirilmiş ve Türkçenin en işlek isimden fiil yapma eki olan +IA eki getirilerek *üstelemek* kelimesi türetilmiştir. Bu kelime Türkiye Türkçesinde 1. bir düşünce veya istek üzerinde durmak, direnmek, ısrar etmek, tekit etmek, yani bir işi üst üste yapmak. 2. (-i) (Hastalık) yeniden ortaya çıkmak, depresmek, yani üste çıkmak. (Sıtması üsteledi) 3. (-i) bir isteği, bir buyruğu tekrarlamak, yani üst üste söylemek. 4. bir şeyin üstüne eklenmek, katılmak, inzimam etmek, yani üste vurmak. (Sıkıntıya bir de hastalık üsteleyince...)²² anlamlarında kullanılmaktadır.

Gagavuz Türkçesinde *üstelemek* kelimesi "yenmek", yani "üste çıkmak" anlamında kullanılmaktadır: *Ama eer sän onunnan düüşä tutunursan, tä camal setindä onun kuvedi, al da devir onu, o zaman bekim üstelärsin*²³.

Yine Gagavuz Türkçesinde bulunan *tersinelik* kelimesi "tersine olma durumu" anlamındadır : *Genä güüs taftam başladı acımaa bu profilatoriyada işlemektän. Çok anamamazlık, çok tersinelik...*²⁴. Burada +IIk ekinin *ihtiyarlık*, *akıllılık* gibi kelimelerde ifa ettiği soyut bir hâl anlamı katma fonksiyonuyla *tersine* kelimesine getirildiği görülmektedir.

21 Seyfettin Altaylı, *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I*, MEB yay., İstanbul. 1994, s. 135.

22 Komisyon, *Türkçe Sözlük II*, TDK yay. 549. Ankara. 1988. s. 1540.

23 N.I. Baboğlu, *Masallar*, Kişinev. 1991, s. 71.

24 D. Karaçoban, *Proza*, Kişinev. 1986. s. 269

Anadolu ağızlarında kullanılan *yavaşa* "at, eşek, katır gibi hayvanların ayağına nal çakılırken uslu durması için burnuna takılan kıştırıgaç" (Bürh. Ç. L.)²⁵ kelimesi "hızlı olanı yavaşa getiren alet" biçiminde düşünülmüş bir kelime grubunun manayı en fazla yansıtan unsurunun söylenmesiyle ortaya çıkan bir kelime olmalıdır.

Türkiye Türkçesinde kullanılan *hep banacılık* "hep bana demek alışkanlığı"; (Türkiye ne çektiyse hep banacılıktan çekti) sözü, *hep bana demek* kelime grubunun fiil kısmının düşürülmesiyle ortaya çıkan *hep bana* kısaltma grubuna +CI meslek eki ve +lık eki getirilerek yapılmıştır.

göze "su kaynağı" sözü, Farsça *çeşme* kelimesinin tercümesiyle ve göz manasındaki *çeşm* kelimesinin sonundaki benzetme eki +e'nin Türkçedeki +e hâl ekine benzeştirilmesiyle ortaya çıkmıştır.

Son dönemde Türkiye Türkçesinde sıkça görülen Latince terim ve deyimlerin tercümesinde de *ad*+ ön ekinin yerine +*A* hâl eki kullanılmıştır:

ad gloriam = şerefe, *ad patres* = geçmişlerine (kavuşmak), *ad litteram* = harfi harfine vb.²⁶.

Elazığ bölgesinde kullanılan *göre gitmek* "kız görmeye gitmek; Bizim burda kadınlar göre giderler" (görmeye, görmek için) (El./Keban/Pınarlar (Nimri), 198/23/70,71)²⁷ kelime grubunda ise yönelme hâli eki bir fiille birlikte kullanılmaktadır. Bu kullanılış hâl ekiyle değil, fiil kökünün isim gibi kullanılmasıyla ilgilidir.

+*A* yönelme hâli eki ismi fiile bağlayan bir ek olduğu için isim fiil birleşmesinden meydana gelen pek çok deyim, fiil kısmı düşürülmüş kısaltma grubu ve ikilemede kalıplaşmış olarak kullanılmaktadır:

A) Deyimlerde;

1) İyelik 3. teklik şahıs ekiyle birlikte kullanılmaktadır:

başına kakmak, boyuna söylenmek, çaresine bakmak, dikine dikine konuşmak, gözüne dizine durmak, inadına gülmek, kolayına gelmek, oluruna bakmak, sinirine dokunmak, suyuna gitmek, üstüne üstüne gitmek.

2) Doğrudan fiile bağlanarak kullanılmaktadır:

*ağıza almamak, ayağa düşmek, dile düşmek, dize gelmek, ele vermek, ele geçmek, göze batmak, göze gelmek, göze girmek, lafa tutmak, naza çekmek, oyuna gelmek, öne düşmek, pahalya mal olmak, suya düşmek, taşta tutmak, tatlıya bağlamak, üçe beşe bakmamak, üste çıkmak, yerlere girmek*²⁸

25 Besim Atalay, Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme, İstanbul, 1942, s. 19.

26 Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, İstanbul, 1974, s. 171.

27 Ahmet Buran, Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri, Ankara, 1996, s. 167.

28 Doğan Aksan, *Sozcük Türleri*, Ankara, 1983, s. 42-44.

B) Başka bir hâl eki almış veya eksiz hâlde bulunan kelimelerle kurulan ikilemelerde kullanılmaktadır:

açıktan açığa, alan alana, baş başa (vermek), başa baş, baştan başa, baştan ayağa, boydan boya, dişe diş, diz dize, el ele, göz göze, kaçan kaçana, kana kan, kim kime, kol kola (gezmek), koşan koşana, nefes nefese (kalmak), sağa sola gitmek (koşuşturmak), sıcaklığı sıcaklığına, sırt sırta (vermek), soluk soluğa (kalmak), vara yoğa (üzülmek), yan yana.

C) Kısaltma grupları içinde kullanılmaktadır:

*ağzımıza lâyıık, baş üstüne, boş yere, sizlere ömür, yok yere*²⁹.

Ç) Özel ad ve soyadlarda kullanılmaktadır:

Kurtkabek, Yurdaer, Yurdağül, Yurdakul, Yurdanur, Yurdağülen, Yurdaşen.

4) Bulunma hâli eki:

Bulunma hâli ekinin kalıplaştığı ilk örneklerden biri Eski Anadolu Türkçesinde görülen *uşda* sözüdür. Bugün bu kelime Türkiye ve Azerbaycan Türkçesinde *işte* olarak devam etmektedir. Eski Anadolu Türkçesinde *uş*, "şimdi" anlamında-dır. Kelime *uşda* şekliyle "hemen, yakında olan" anlamına gelmektedir, yani başlangıçta olmak fiilini bulunma anlamıyla tamamlarken fiilin düşürülmesiyle tek başına kalıplaşmıştır.

Matematikte kullanılan ve daha sonra günlük hayatta da yaygınlaşan *ondalık* "onda bir olan, matematikte temel olarak on sayısını esas alan, âşar" kelimesi bir terim olarak dile girmiş, daha sonra anlam sahası genişlemiştir. Yine aynı şekilde matematikte kullanılan *yüzde* "is. yüzde bir, bir işin yüzdesi" (Bu işten kazanılacak olan paranın yüzdesi benimdir)³⁰ sözü, bulunma hâli eki almış yüz kelimesi ile bir başka sayının *yüzde bir yüzde iki* şeklinde meydana getirdiği bir kelime grubunun ikinci unsurunun düşürülmesiyle kalıplaşmıştır. Bu kelimedenden daha sonra *yüzdelik* "yüzde bir alınan hisse", *yüzdeci* "yüzde ile iş yapan" kelimeleri türemiştir.

yüzde sözü "sıf. yüz verilmiş olan, ehemmiyet verilmiş olan" (O şimdi yüzedir, yanına varılmaz (*yüzde olan* sıfat-fiil grubunun fiil kısmının düşmesi ile kalıplaşmıştır

Kazan Tatar Türkçesinde "kitabın içindekiler" anlamında kullanılan *içtelik*³¹ sözüne gelen +*ilk* isimden isim yapma eki, bu kelimeye "içte olanları gösteren yer" anlamı vermek üzere, yani yer adı bildirme fonksiyonuyla gelmiştir.

29 Vecihe Hatipoğlu, *Türkçenin Ekleri*, Ankara, 1974, s. 15-16.

30 Besim Atalay, *a.g.e.*, s. 78.

31 B.M. Miftahov-H.Y. Minnegulov-N.N. Sadriev, *Tugan Tel Kitabı* 5, Kazan 1992, s. 207.

Orta Anadolu köylerinde kullanılan *yoldalık* sözü, "yolda yenilecek olan azık, yol azığı" (Yoldalıksız yola çıkan aç kalır) *yolda yemelik* kelime grubunun isim-fiil kısmının düşürülmesiyle ortaya çıkmıştır.

Son yıllarda beraberlik anlamında kullanılan *birliktelik* sözü, birlikte olmak ifâdesinin mastar eki almış fiil kısmının yerine *+Iık* eki getirilerek türetilmiştir.

Ticârî bir terim olarak halk arasında kullanılan *eldeci* sözü "sahibi kendisi olsun olmasın bir malı kullanmakta olan, elinde tutan kimse, zilyet"³² elde tutmak ifâdesinin fiil kısmı düşürülerek kalıplaşmıştır, *+CI* meslek eki bu kelimeye "elde tutma işini yapan kimse" anlamı vermek üzere getirilmiştir; *elde bir* sözü de aynı şekilde "elde olan bir" ifâdesinden kısaltılmıştır.

Beğenilen anlamında kullanılan *gözde* sözündeki kalıplaşma için iki ihtimal düşünülebilir. Birincisi Farsça *güzide* kelimesine benzeşerek ortaya çıkması, ikincisi ise *gözde olmak* deyiminden kısaltılmasıdır.

Türkiye Türkçesinde "günde alınan ücret, her günkü" anlamlarında kullanılan *gündelik* kelimesininin Farsça *hafta* kelimesine gelen *+Iık* ekiyle yapılan *haftalık* sözüne benzeşerek ortaya çıktığı yolunda yaygın bir kanaat bulunmaktadır. Bu kelimenin Azerbaycan Türkçesinde çok daha zengin bir kullanım alanına sahip olduğu görülmektedir: *gündelik* 1. her gün olan, her günkü // her gün çıkan. 2. sıf. bir günlük, bir gün için gereken. 3. is. inceleme, araştırma, tecrübe, seyahat vs. zamanında her gün görüşlerin, düşüncelerin yazıldığı defter. "Şiirleri bazen gündelik tutar gibi yazıyor. Gündeliğini şiir şeklinde yazan şairler var" 4. is. öğrencilerin aldığı notların tutulduğu, yazıldığı defter, not defteri³³.

Türkiye Türkçesinde sözde özne şeklinde bir dil bilgisi terimi olarak kullanılan, günlük dilde ise Farsça *gûyâ* zarfı yerine kullanılan *sözde* kelimesi, sözde (kalan) meclis, sözde (kalan) özne örneklerinde olduğu gibi bir sıfat-fiil grubunun fiil kısmı düşürülerek kullanılmaktadır.

Anadolu ağızlarında "kirli, pis" anlamında kullanılan *yağda* sözü, yağda kalmış (elbise vb.) sıfat-fiil grubundan kısaltılmış olmalıdır. Ancak *+DA* bulunma hâli ekinin fonksiyonu tamamen unutulmuş olmalı ki yağda kelimesine *yağdalı* şeklinde aynı fonksiyona sahip *+II* eki getirilmiştir.

Türkçenin yabancı kelime ve ekleri Türkçeleştirme dönemine girmesiyle bazı kelimelerdeki Arapça *+en* zarf eki yerine *+DA* bulunma hâli eki getirilmiştir: esasen = esasında, giyaben = giyabında, mahallen = yerinde, zahiren = görünüşte, zaten = aslında³⁴.

+DA bulunma hâli ekinin;

32 Komisyon, *Türkçe Sözlük I*. TDK yay. 549. Ankara, 1988, s. 448.

33 Seyfettin Altaylı, *a g e.* s. 592.

34 Tahsin Banguoğlu, *a.g.e.* s. 167.

A) Deyimlerde:

*dillerde dolaşmak, elde avuçta kalmamak, kırk yılda bir olmak*³⁵.

B) İkillemelerde:

ayda yılda, el elde baş başta, eninde sonunda, evde barkta, günde güneşte, kıyıda köşede.

C) Özel ad ve soyadlarda:

Bağdagül, Özde gibi bazı kalıplaşmış örnekleri bulunmaktadır.

5) Uzaklaşma hâli eki:

İsmi isme ve ismi fiile bağlayan uzaklaşma hâli eki, diğer hâl ekleri arasında en son teşekkül edenidir. Ancak kullanılış alanı en az diğer hâl ekleri kadar geniştir.

Uzaklaşma hâli eki +*Din*, Çağdaş Uygur Türkçesinde topluluk gösteren sayı sıfatları türeten bir ek olarak kullanılmaktadır: *birdin* "birer", *ikkidin* "ikişer", *üçtin* "üçer", *töttin beştin* "dörder beşer" vb. Çağdaş Uygur Türkçesinde +*Ar* eki, sadece *birer* "birer, bir" kelimesinde görülen arkaik bir ektir³⁶.

Türkiye Türkçesinde kullanılan *toptan* sözü, "bütünüyle bütün, hep birlikte" önceleri perakende sözünün zıddı olarak *toptan* satış biçiminde kullanılmıştır. Hatta *toptan ve perakende satış* şeklinde zıd anlamlı bir ikileme olarak da kullanıldığı olmuştur. Kelime grubunun isim-fiil kısmı düşürülerek *toptan* kısmının kalıplaşmasından sonra "*toptan satıcı*" anlamında *toptancı*, "*toptan satıcılık*" anlamında *datoptancılık* kelimeleri türetilmiştir.

sıradan iş, sıradan adam gibi sıfat tamlamalarında görülen *sıradan* kelimesi, *sıradan olmak* ifâdesinin fiil kısmı düşürülerek kalıplaşmıştır. *sıradanlık* sözü ise sıradan olmak ifâdesindeki olmak fiilinin yerine +*lk* isimden isim yapma eki getirilerek türetilmiştir.

Muğla ağzında kullanılan *kilden* sözü "kilden veya topraktan yapılmış su kabı"³⁷, *kilden yapılmış kap* sıfat tamlamasının kısaltılarak kullanılmasıyla kalıplaşmıştır.

Türkiye Türkçesinde kullanılan *sudan* sözü "önemsiz, basit", suyun bulunduğu yere göre şekil alması sebebiyle kullanılan "sudan yapılmış" sıfat-fiil grubundan kısaltarak ortaya çıkmış olmalıdır. Zira *sudan sebep* sözü de bu manaya bağlı olarak "dayanaksız", yani "duruma göre uydurulmuş" anlamında kullanılır.

35 Haydar Ediskun, *Türk Dıbilgisi*, İstanbul, 1985, s. 112.

36 Rıdvan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara, 1994, s. 29.

37 Besim Atalay, *a g e*, s. 85.

Arapça *hakikaten* zarfına karşılık olarak kullanılan *gerçekten* sözünün sonundaki *+ten* eki, hakikat kelimesinin sonundaki tenvin olan *-ten* kısmına benzeştirilerek ortaya çıkmıştır.

Kıpçak grubu şivelerinden Başkurt Türkçesindeki *sınlıkta(n)*, Kazak Türkçesindeki *şındıkta(n)*, Kırgız Türkçesindeki *çındığında*, Tatar Türkçesindeki *çınlıkta(n)* ³⁸ kelimesi de Eski Türkçedeki *çın*, *cim* (br.) < Çin. *chên* "dürüst, doğru" ³⁹ kelimesinden aynı anlamda ve aynı şekilde türetilmiş olmalıdır.

Orta Anadolu köylerinde kullanılan *özden* sözü, "samim"⁴⁰ *özden davranmak* ifâdesinden kısaltılarak ve genellikle *özden* (davranan) *adam* şeklinde sıfat olarak kullanılır.

Türkiye Türkçesinde son yıllarda kullanılan *neden* sözü "sebebe", kalıplaşma yoluyla değil, suni olarak türetilmek suretiyle kullanılmaktadır.

Son dönemdeki sadeleşme anlayışına bağlı olarak Arapça nispet îsi alan kelimeler Türkçeleştirilirken bazı durumlarda bu ekin yerine *+DAn* uzaklaşma hâli eki getirilmiştir:

samimî = candan, içten; bu sıfatlar isimleştirilirken candan olmak, içten olmak anlamında *candanlık*, *içtenlik* kelimeleri de kullanılmaktadır.

Diğer bazı örnekler ise, kalbî = gönülden, semaî = kulaktan, cezrî = kökten, kablî = önceden vb.dir.

Arapça zarf eki *+en* eki alan kelimeler Türkçeleştirilirken de bu ekin yerine bazen *+DAn* eki getirilmiştir:

bağteten = aniden, dahilen = içeriden, haricen = dışarıdan, hilkaten = yaradılıştan, muahharen = sonradan⁴⁰.

Semahat Özdenses, *Günden Peker* gibi özel isimlerde de *+DAn* eki kalıplaşmış olarak kullanılmaktadır.

+DAn bulunma hâli eki:

A) Kısaltma gruplarında ve eksilteli deyim ve ata sözlerinde kullanılmaktadır:

ateşten gömlek, çerden çöpten, ekmek elden su gölden, el kesesinden başışta bulunmak, elinden gelmek, kıssadan hisse, sonradan görme, şundan bundan, uzaktan kumanda (eden âlet), yalandan (ağlamak).

B) ...*+DAn* ...*+A* hâl ekleri düzeniyle kurulan kalıplaşmış ifadelerde kullanılmaktadır:

38 A. Bican Ercilasun vd., *a.g.e.*, s. 302-303.

39 Annemarie von Gabain, *a.g.e.*, s. 272.

40 Tahsin Banguoğlu, *a.g.e.*, s. 169.

aşamdan sabaha, baştan başa (dolaşmak), daldan dala (atlamak), doğrudan doğruya (konuya girmek), elden ele (geçmek), tepeden tırnağa (süzme), yerden göğe (hakkı olmak) uzaktan uzağa (selamlaşmak) ⁴¹ gibi kelimelerde kalıplaşmıştır.

C) Özel ad ve soyadlarda kullanılmaktadır:

Aydan, Gülden, Kökten, Nurdan, Soydan:

6) Eşitlik hâli eki:

Türkçede eşitlik eki +CA yanında; bağçe > bahçe, divançe, kefçe > kepeçe, külapçe > kelepçe, kemançe > kemeçe, lügatçe, tarihçe örneklerinde yaşayan Farsça küçültme eki ve çariçe, kraliçe, patroniçe gibi ödünç kelimeler ile ilahe manasında kullanılan tanrıça kelimelerinde görülen Slav kökenli dişilik eki bulunmaktadır.

+CA eşitlik ekini bütün görev ve kullanılışları ile ele alan Zeynep Korkmaz, bu ekin önce zamirlerde daha sonra diğer isimlerde kalıplaştığını belirtmekte, ekin yapım fonksiyonunun bu kadar ileri bir seviyeye varmasını bir kaç benzer ekin zamanla karışmış olması ihtimaline bağlamaktadır⁴². Bu benzer eklerden biri Farsçadan dilimize giren +çe küçültme eki olmalıdır. Aynı görüşten hareketle bu ekin yapım fonksiyonunun daha da gelişmesinde bir Türkçe kelimeye de eklenen +çe dişilik ekinin payı olduğu söylenebilir.

Kıpçak Türkçesinde *alaça* "alaca", *ağça* "akça", *burguçça* "küçük boru, borazan"⁴³ örneklerinde kalıplaşmış olarak kullanılan +CA eşitlik eki, Eski Türkçeden beri pek çok kelimeye kalıplaşmış olarak kullanılmaktadır.

akarca, akça, alaca, boğmaca, bozca, delice, gökçe, ılıca, kaplıca < kapalıca, *karaca* "yaban keçisi", *kızılca, sivilce* < siğilce çok kullanılan örneklerden bazılarıdır.

Son yıllarda bu ekle kalıplaşan kelimeler üzerine bir yapım eki de getirilmektedir: *ayrıcılık* "imtiyaz", *göreceli* "değişken", *öncelik* vb.

+CA eki; *Çatalca, Derince, Doğanca, Düzce, İkizce, İmece, Yarımca, Yenice* gibi pek çok yer adında kalıplaşmış olarak görülmektedir.

Kumuk ve Balkar Türkçelerinde kullanılan *birçe* "birlikte, dostça"⁴⁴ kelimesi Kıpçak ve Karluk grubu şivelerle Azerbaycan Türkçesinde kullanılan *birge* gibi ve aynı anlamda kalıplaşmıştır.

41 Tahir Nejat Gencan, *Dilbilgisi*, Ankara, 1979, s. 105.

42 Zeynep Korkmaz, "Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek ile Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme", a.y., s. 71-73.

43 Annemarie von Gabain, "Codex Cumanicus'un Dili", a.y., s. 89.

44 Gyula Nemeth, *Kumuk ve Balkar Lehçeleri Sözlüğü*, (çev. K. Aytacı), Ankara, 1990, s. 10.

Arapça ve Farsça zarf yapan ekler Türkçeye çevrilirken çoğu yerde +CA eki kullanılmıştır:

a. Arapça +*en* eki yerine;

ferden = fertçe, hukuken = hukukça, şeklen = şekilce, müçtemian = topluca, sarahaten = açıkça.

b. Farsça +*âne* eki yerine;

cahilâne = cahilce, dostâne = dostça, rezilâne = rezilce, safiyâne = safça.

c. Arapça nispet +*î*si yerine;

Arabî = Arapça, indî = kendince, an'anevî = gelenekçe⁴⁵.

7) Vâsita hâli eki:

Göktürk, Uygur ve Karahanlı Türkçelerinde yaygın olarak kullanılan, Rabguzi'nin Kısasü'l-Enbiyası'nda ve Eski Anadolu Türkçesinde bir müddet görüldükten sonra kaybolan +n vasita eki⁴⁶ yapım eki fonksiyonuyla; *kışın*, *yayan*, *yazın* gibi bazı kelimelerde ve +*lAyIn*, +*çlAyIn*, +*mAksİzIn* gibi bazı birleşik eklerin terkinde kalmıştır. Özellikle ağızlarda, yerini bıraktığı *ile* edatıyla birlikte vasita fonksiyonunu kuvvetlendirmek üzere *ile+n* > *+inen* şekillerinde kalıplaşmış olarak kullanılmaktadır

8) Yön gösterme hâli eki:

Türkçede yön anlamı katan pek çok ek olmakla birlikte⁴⁷ yön gösterme hâlinin başlıca ekleri +*gArU* ve +*rA*, +*rU*'dur. A. von Gabain, +*gArU* ekinin +*Ik-Ar-I* şeklinde birden çok ekin birleşmesiyle ortaya çıktığını, +*rA*, +*rU* eklerinin ise Türkçeye akraba bir dilden girdiğini ifade etmektedir⁴⁸. Bu ekler; *içeri*, *dışarı*, *içre*, *taşra*, *sonra* gibi pek çok kelimedeki kalıplaşarak yapım eki görevi üstlenmiş ve bu gün artık çekim eki olmaktan çıkmıştır. Ancak bazı Yörük ağızlarında kangı > hangı soru kelimesine +*rA*, +*rU* ekinin geldiği tespit edilmiştir:

hangara: nereye (Bozağaç Gülnar / İçel. DS 2273).

hangıra: nere, neresi, nereye (Kayadibi Yeşilova / Burdur, Ildizin-Çrk., Fariske, Ermenek, Atlandı, Kadınhanı. DS. 2273).

hoñgure (*hõngüre*): nereye, ne yana. (Uluktu Gülnar / İçel)

hoñgürü: bu yana, bu taraf, ileri doğru. (ıncekum Silifke / İçel. DS 2403).

45 Tahsin Banguoğlu, *a g e*, s. 158-161.

46 Zeynep Korkmaz. Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları, a.y., s. 18.

47 Suzan Duran, "Türkçede Cihet ve Mekan Gösteren Söz ve Ekler", *TDAY Belleten* 1957, s. 1-100.

48 Zeynep Korkmaz. *a y*, s. 7.

hangırada: nerede. (Yeniköy İzmit / Kocaeli, Ermenek / Konya, Antalya. DS 2273).

hankıra: nere. (Honaz / Denizli, Uğurlu Karaman / Konya. DS 2282)⁴⁹.

Sonuç olarak şunları söylemek mümkündür:

1) Türkçede hâl ekleri kalıplaşması, muhtemelen Moğolcanın etkisiyle zamirlerde hâl eklerinin üst üste gelmesi ve Türkçe - Moğolca hâl eklerinin yan yana kullanılmasıyla başlamış, +CA eşitlik hâli ekinin bir yapım eki gibi kullanılması eğilimi ve *başka, özge* gibi bir kaç kelimeye +GA yönelme hâli ekinin kalıplaşmasıyla devam etmiştir.

2) Hâl eki kalıplaşmaları, Türkçenin en eski metinlerinde ve çağdaş ağız ve şivelerin hepsinde az veya çok kullanılan tabii bir kelime türetme yöntemi olarak kullanılmaktadır.

3) İlgili ve yükleme hâli eklerinin kalıplaştığı örneklerle rastlanmazken, +CA eşitlik ekinin yapım eki kategorisine geçmek üzere olduğu, +(g)ArI ve +rU, +rA yön gösterme hâli eklerinin bazı ağızlardaki kullanılışları bir yana bırakılırsa yapım eki hâline geldiği görülmektedir. +A yönelme, +DA bulunma, +DAn uzaklaşma hâli ekleri ise fiillerle kurdukları ifade birliklerinde fiil kısmının düşürülmesiyle ve Arapça, Farsça kelimelere benzeşme yoluyla pek çok kelimeye kalıplaşmıştır. Deyimler, ikilemeler, kısaltma grupları, özel adlar; hâl eklerinin kalıplaştığı diğer örnekleri teşkil etmektedir.

49 Nurettin Demir, "Yörük Ağzının Bazı Özellikleri", I. Akdeniz Yöresi Türk Topulukları Sosyo-Kültürel Yapısı (Yörükler) Sempozyumu Bildirileri, Ankara, 1996, s. 132.